

Research article

Physical-Spatial Evolution of Mausoleum-mosque in Great Khorasan¹

Maryam Zainalian^(a), Behzad Vasigh^{(b)*}, Mohammad Ebrahim Mazhary^(c)

a) PhD Student, Department of Architecture, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran (Maryam.zainalian@gmail.com)

b) Associate Professor at Jundi_Shapur University of Technology, Dezful, Iran

c) Associate Professor, Department of Architecture, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran -Scientific Member of Department of Architecture, Faculty of Civil and Architecture Engineering, Shahid Chamran University of Ahvaz, Iran (m_e_mazhary@scu.ac.ir)

Keywords

Mausoleum-mosque, Islamic architecture, comparative comparison, Great Khorasan

Citation

Zainalian, Maryam; Vasigh, Behzad and Mazhary, Mohammad Ebrahim. (2024). Evolution of the physical-spatial structure of tombs in Greater Khorasan. *Journal of Greater Khorasan*. 15 (56), 1-28.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Religious sites are a manifestation of the cultural values and principles of aesthetics of any geographical area. In this study, focusing on Greater Khorasan, an effort has been made to not only introduce the shrine mosques of this region but also to gain an understanding of the conceptual developments in this architecture and its spatial construction. The research method in this article is based on interpretive-historical methods and analysis of case studies, with information gathered through library-document studies and field observations. This research aims to answer the question of what concepts the physical transformations of these structures reflect. To answer this question, various variables such as location, geometry and layout, ancillary spaces, boundaries between inside and outside, placement, levels, number of entrances, visibility of the building from outside, geometric facade arrangement, minaret placement, emphasis on vertical axis, expression of horizontal axis, dome shape, type and facade of decorative elements in the buildings have been explored. The research findings indicate that a valuable variety of geometric patterns have been used in the construction of these buildings, however, adherence to principles such as hierarchical access and spatial boundaries, volumetric organization, building facade and the adaptation of the four-iwan pattern, signify the continuity of a tradition in the architecture of these structures in Greater Khorasan.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.388783.1110>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_203723.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

1. This article is extracted from the doctoral thesis of the field of architecture, with the title: "Sustainable values of architecture of light in Islao-Iranian mosques". This thesis was done under the supervisor of Dr. Behzad Vasigh and the advice of Dr. Mohammad Ebrahim Mazhari at Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran

* Corresponding Authors: (vasiq@jsu.ac.ir)

Introduction

Iranian architecture is definable due to the physical spatial coherence between its various functions. In other words, despite religious and political transformations, some parts of architectural elements have been repeated or combined with the trend of changes in other parts of the world (Askarizad, He, Ardejani: 2022). One of these uses is the mausoleum, whose history can be traced back to the pre-Aryan era (Ghorbani, Sadeghi, Hashemi, Zarrajabad: 2014). Greater Khorasan, with its cultural features and geographical diversity, plays a significant role in shaping Iranian culture, making the study of the evolution of architectural spatial structures in this geography noteworthy. This study aims to describe the mausoleum-mosques and trace the evolution of this usage. The main question of the research is what concepts do the architectural developments in different regions of Greater Khorasan represent?

Materials and Methods

This research focuses on the interpretation-historical method to describe the structures of Greater Khorasan. The information has been obtained based on library-documentary methods and field observations. To compare the architectural-spatial aspects of these structures, factors such as: location, building geometry, ancillary spaces, boundaries between inside and outside of the tomb, burial location, burial level, tomb orientation towards the qibla, number of entrances, presence of a view from inside the tomb to the outside, facade architectural arrangement, location of the dome, emphasis on the vertical axis, expression of the horizontal axis, dome shape, types of decorations, and the construction of decorations have been examined. The samples under study are part of the large number of tombs, and the structures have been selected based on visual documents and their placement in files of organizations such as UNESCO,

Aga Khan Foundation, and other reputable centers.

Discussion and Findings

The Gonbad-e Qabus is a dominant element of architecture in Greater Khorasan across the river and with its proximity to present-day Iran, the Narin dome becomes prevalent. Raising the tombstone higher than ground level is a sign of greater respect for the deceased, which is a limited subject due to the number of them and in most cases, tombstones are at ground level. In some cases, such as during the Timurid period, the tomb's location is lower than ground level. The general shape of the tombs is square; however, a variety of different layouts are seen including square, octagonal, and earring-shaped. In the 7th and 8th centuries, some structures with octagonal layouts can be observed. The attempt to diversify the original tomb layouts is made during this period, and afterwards, the square geometry becomes dominant again. It is during these two centuries that the creation of prayer halls, mosques, pilgrimage sites, and spaces for reciting the Quran is emphasized, where the focus of the pilgrim should only be on prayer and seeking intercession for the deceased.

During the 8th-12th centuries, the element of the cloister, hospice, and similar structures are established alongside the tombs. Regardless of the status and personality of the deceased, whether they were Sufi elders, the prevalence of mystical traditions during this period, or the level of connection of the rulers to the Sufi movement can be observed in these additional structures attached to the tomb. Emphasis on the vertical axis is evident through the creation of spacious iwans, enlargement of the dome, creation of double elements like grilles and lattices, or minarets and lofty finials, which are expressions of both governmental power and honoring the deceased. The Timurid period focused on highlighting the vertical

axis. Therefore, the tombs not only reflected a universal perspective but also conveyed an understanding of the political views of the dynasties.

Conclusion

In general, tombs are located either individually or alongside buildings such as mosques and shrines, or mausoleums, and sometimes in caravanserais and hospices. The architecture of these buildings follows five main shapes: circular, square, octagonal, and twelve-sided, with the complete mastery of the square shape indicating ancient architectural influences. The boundary between the interior and exterior, along with the formation of the horizontal axis, highlights the importance of the deceased. As the importance increases, access to the tomb becomes more complex by creating a central courtyard, annex spaces, breaks in the horizontal axis, staircases, vestibules, and porticos. Sometimes, the importance is emphasized by creating a vertical axis. The vertical elevation of the building or emphasis on the vertical axis, such as roof domes, can be understood through this point. In some cases, tombs are placed lower than ground level to allow pilgrims to take a longer journey. The arrangement, level of decoration, facade, and type of decorations also reflect the individual's status. Tombs from the fourth century are built based on the square pattern. These tombs have a simple layout, providing quick access to the tomb. Tombs from the fifth century are also based on the square pattern, but decorations are overlooked, and instead, the height of the building is increased.

The transition from the Samanid to the Ghaznavid dynasty, along with the shift away from religious tolerance, influenced art and architecture, emphasizing power and grandeur in buildings, reducing the artistic aspects of brick arrays. With the dominance of the Seljuks and Timurids, tribal elements emerge in architecture to the extent that building side structures such

as shrines, mosques, guesthouses, etc., become more common. The consolidation of tombs in one building is another characteristic of this period. The architecture of tombs after this period generally follows the Timurid style and lacks innovation in later periods, except for decorations. The ribbed dome from the tenth century onwards surpasses the roof domes in terms of number, indicating the connection of this architecture to central plateau architecture. Additionally, the increase in height only occurs in the dome, while other parts of the building are constructed at a lower height compared to similar examples from previous eras.

مقدمه

معماری ایرانی به واسطه وجود پیوست کالبدی- فضایی میان کاربری‌های گوناگون قابل تعریف می‌باشد؛ به عبارت دیگر، علی‌رغم تحولات دینی و سیاسی، بخش‌هایی از اندام‌های معماری تکرار شده و یا ترکیب با روند تغییرات در سایر نقاط جهان متفاوت بوده است (Askarizad et al, 2022: 1060)؛ یکی از این کاربری‌ها، مقبره- مسجد است که قدمت آن به پیش از ورود آریایی‌ها بازمی‌گردد (Ghorbani et al, 2014: 63). برخی از این ابنیه، خود نماد دوره‌ای خاص از معماری ایرانی هستند و یا به واسطه آن می‌توان به شناختی از آن دوره دست یافت؛ آرامگاه پیشاشکانی در این دسته قرار دارد (mehrafarin et al, 2011: 57). با ورود اسلام به ایران، اندیشه‌های گذار به مرگ متفاوت گردید؛ بنابراین، ساخت مقبره برای محل تدفین، امری مذموم تلقی می‌شد، به همین دلیل در این دوره نشانی از این کاربری نیست (SHirvani, 2018: 55). پس از دوره فترت، با پیدایش حکومت‌هایی دور از مرکز خلافت، جنبه‌های عشیره‌ای و فرهنگ‌هایی با ریشه غیراسلامی باعث شد برای پاسداشت اشخاص فرهنگ- سیاسی، بناهایی ساخته شوند (Halevi, 2011: 32). منطقه خراسان بزرگ با ویژگی‌های فرهنگی و تنوع جغرافیایی، نقشی برجسته در ساخت فرهنگ ایرانی دارد و به همین دلیل بررسی سیر تحول کالبدی- فضایی در این جغرافیا، قابل توجه خواهد بود. در این تحقیق با شرح بناها تلاش می‌شود تا سیر تحول آرامگاه-مسجد در خراسان بزرگ طرح گردد؛ از این‌رو، سؤال اصلی تحقیق عبارت است از: تحولات کالبدی در مناطق مختلف خراسان بزرگ نشان از چه مفاهیمی دارد؟

پیشینه

جلالی و نیستانی به بررسی پیشینه و کارکرد معماری چهارتاقی در خراسان بزرگ پرداخته‌اند؛ به باور ایشان ابنیه مورد مطالعه در سمرقند، نشانگر خاستگاه فرم چهارتاقی در

خراسان هستند (Jalali & Nistani, 2014: 37). همچنین مرادی و همکاران در تحقیقی به کاوش نقش آرامگاه غازان پرداخته‌اند؛ نتایج نشان می‌دهد طرح تناسبات معماری این آرامگاه با مقبره سلطان محمد خدابنده در سلطانیه، هم به لحاظ تناسبات و هم به لحاظ ساختار فضایی قابل انطباق است (Moradi et al, 2016: 38). صالحی کاخکی نیز به توصیف سنگ‌قبر خواجه علاءالدین علی صانعی باخرزی پرداخته و با شناسایی و خواندن کتیبه‌های سنگ‌قبر وی تلاش نموده مدفن او را شناسایی و معرفی کند (Salehi Kakhki, 2010: 90). همچنین محمودی‌نسب و همکاران در پژوهشی به تحلیل معماری آرامگاه سلطان ابراهیم رضا (ع) پرداخته‌اند؛ نتایج تحقیق نشان می‌دهد که آرامگاه بنایی چهارایوانی با گنبد و ایوانی رفیع در دو طبقه است و از جمله ویژگی‌های معماری آن ضمن قرینگی و استفاده از تاق‌ها و قوس‌های متنوع، می‌توان به وجود کتیبه‌هایی با خطوط مختلف در داخل آرامگاه و درهای کتیبه‌دار اشاره نمود (Mahmoudi Nasab et al, 2022: 205). ابراهیمی نیز به مطالعه توصیفی معماری آرامگاه‌های تیموری پرداخته و نتایج بیان دارند که سبک اصلی معماری تیموری در محدوده میان مشهد، سمرقند و هرات شکوفا شده است. آرامگاه‌های خانوادگی و نیز ابنیه‌ای که بر قبور شخصیت‌های سیاسی و علمی این دوره ساخته شده، به نوعی نشان‌دهنده سبک معماری آن همچون: سردرها، گنبد‌های مرتفع و پیازی‌شکل و نیز تزیینات با غلبه رنگ لاجوردی می‌باشد (Ebrahimi, 2019: 120). کوهستانی و زارعی به بررسی بنای هارونیه پرداختند؛ نتایج تحقیق گویای ساخت بنای هارونیه در دوره حکومت سربداران، برای دفن درویشی گمنام است (Koohestani & Zarie, 2018: 79). موسوی‌حاجی و همکاران نیز در پژوهشی به بررسی روش معماری مقابر متصوفه خراسان شرقی و تحلیل ویژگی‌های معماری و تزیینی مقابر و نیز تعیین

منشأ ظهور این فرم از معماری در شرق خراسان پرداخته‌اند (Mousavi Haji et al, 2011: 65). وثیق و مولوی مقدم نیز به بررسی اقلیمی مدارس خراسان پرداختند، اما در این تحقیق آرامگاه مورد توجه نبوده است (Vasigh & MolaviMoghadam, 2023: 14). با توجه به مقالات فوق، مشخص شد که تحقیقی با گستردگی خراسان بزرگ در موضوع معماری نگاشته نشده است.

مبانی نظری

معماری تدفینی نمایانگر عقاید، آرزوها، جهان‌بینی، جایگاه متوفی و عواطف جمعی و یا انگیزه‌های فردی سازندگان آن است (Francis et al, 2020: 12)؛ بنابراین، در سرزمینی با ریشه‌های فرهنگی و دینی مشترک می‌توان تفاوت‌هایی در سازمان‌دهی محوطه، فضا‌سازی درونی، جهت‌گیری و نوع مرزبندی درون و بیرون بنا، فضاهای پیرامونی مدفن و عناصر شکل‌دهنده به کالبد را مشاهده نمود (Smith, 2021: 82). ساخت مقبره، چه متوفی فردی دینی یا سیاسی و یا از برگزیدگان جامعه باشد، نشان از اهمیت وی و یا ویژگی‌های شخصی او دارد (Beebejaun et al, 2021: 1200). ساختن مقابر حداقل پس از سده دوم هجری در ایران رواج یافت (Helenbrand, 1994: 35). در حکومت سامانی فرهنگ تازه‌ای با ویژگی‌های ایرانی پدید آمد؛ از این دوره به بعد ساخت آرامگاه به صورت چشم‌گیری زیاد شد و به‌عنوان یک معماری ویژه، مورد توجه قرار گرفت و درعین‌حال در دورانی مجدداً ساخت مقبره نهی می‌شود. این مقابر، نمایشگر عصر، سبک‌های محلی و نبوغ فردی معماران خویش هستند. سازمان‌دهی فضایی و حجمی حاوی اندیشه‌هایی است که سازنده تلاش داشته در بنا نمایش

دهد. در این گرایش، فرم بنا، سلسله‌مراتب دسترسی به مزار، شکل محوطه‌سازی و سایر عناصر درونی یا بیرونی بنا حاوی پیام‌هایی برای زائر است (Abdrasilova et al, 2021: 37). شخصیت متوفی می‌تواند بر سازمان‌دهی و یا شکل مقبره مؤثر باشد. در برخی از دوره‌های تاریخی، به‌واسطه تسلط فرهنگ عشیره‌ای بر جامعه اسلامی یا رشد عرفان و یادبود بزرگان مذهبی و یا سیاسی «آرامگاه» رواج می‌یابد. در این تحقیق تلاش می‌شود تا با بررسی مهم‌ترین آرامگاه-مساجد خراسان، به بازشناسی اندیشه‌های ساخت و سازمان‌دهی فضایی آن‌ها اشاره گردد.

روش تحقیق

تحقیق حاضر با تکیه بر روش تفسیری- تاریخی انجام شده و اطلاعات براساس روش کتابخانه‌ای- اسنادی و مشاهدات میدانی به دست آمده‌اند. برای مقایسه کالبدی- فضایی ابنیه، مواردی چون: محل قرارگیری، هندسه بنا، فضاهای الحاقی، مرزبندی میان درون و بیرون، نحوه قرارگیری، تراز، جهت‌گیری مقبره نسبت به قبله، تعداد ورودی، وجود چشم‌انداز از درون مقبره به بیرون، انتظام هندسی نما، محل قرارگیری گلدسته، نحوه تأکید بر محور عمودی، نحوه بیان محور افقی، شکل گنبد، نوع تزئینات و جبهه ساخت آن‌ها بررسی گردیده است.

بحث و یافته‌ها

با توجه به برهم‌کنش هنر و معماری و یا ساخت بنا در دو قلمرو توسط یک معمار، جداسازی ابنیه بر مبنای سلسله، نمی‌تواند مورد اتکای گونه‌شناسی باشد. در چنین وضعیتی می‌توان حضور سلسله‌های مستقر در خراسان بزرگ را در تاریخ به صورت زیر (جدول ۱) تقسیم‌بندی نمود:

جدول ۱: دسته‌بندی زمانی حکمرانی‌ها در خراسان بزرگ

قرن	حکمرانی	قرن	حکمرانی
۲-۱	خلفای اموی	۸	آل‌کرت- ایلخانیان- جانی قربانیان- سرداران- طغاتی‌موریان- تیموریان
۳-۲	خلفای عباسی- طاهریان	۹	تیموریان- شیبانیان- خان‌های خیوه- صفویان
۳	صفاریان	۱۰	آق‌قویونلو- شیبانیان- خان‌های خیوه- صفویان
۴	صفاریان- سامانیان- آل‌بویه- غزنویان	۱۱	خان‌های خیوه- صفویان
۵	آل‌بویه- غزنویان- سلجوقیان- خوارزمشاهیان	۱۲	خان‌های خیوه- افشاریان- زندیان- قاجار
۶	غزنویان- سلجوقیان- غوریان- خوارزمشاهیان	۱۳	خان‌های خیوه- قاجار
۷	خوارزمشاهیان- آل‌کرت- ایلخانیان	۱۴	قاجار

مزار عایشه بی‌بی‌خاتون که در قزاقستان واقع شده، منطبق بر سنت مقابر سامانیان بخارا می‌باشد که در ده متری آن بنای دیگری به نام باباجی‌خاتون قرار دارد. ستون‌های گوشه به شکل ستون‌های چوبی سغدی و نقشه نیز الگویی چهارتاقی دارد، اما وجود نمای سه‌بخشی آن نسبت به بنای امیراسماعیل و عرب‌آتا واضح‌تر است. مزار خوجه مشهد (دو مزار) جزئی از مدرسه است که در اطراف حیاط و از شمال به جنوب، محوطه، مسجد و ایوان‌ها ساخته شده‌اند و دو ساختمان گنبدی بزرگ با تاق ایوانی، در قسمت شمالی قلمرو قرار دارند؛ پایه گنبد دارای پنجره‌های قوسی در ضلع جنوبی و دهانه‌ای مدور در کلیدهای گنبدها است؛ درها در دیوارهای غربی و شرقی تعبیه شده‌اند؛ مقبره شرقی، قدیمی‌تر و مقابر در جزئیات با یکدیگر متفاوت‌اند (Samoilov et al, 2023: 1352).

ابنیه قرون ۲-۴ عبارتند از: حرم رضوی، امیراسماعیل و غیره. مقبره رضوی با اینکه در دوران عباسی، غزنوی و سایر دوره‌ها ساخته شده، اما ته‌رنگ اصلی آن چهارتاقی است (Abdollahi et al, 2021: 12; Vasigh, 2020: 230). مقبره امیراسماعیل سامانی، آجرکاری پیچیده‌ای دارد و گنبد اصلی آن شخصیتی ساسانی دارد؛ تنها در یک سمت بنا ورودی وجود دارد و بقیه اضلاع دارای تاق‌نما هستند. بنای دیگر، عرب‌آتا متعلق به دوره سامانی است که معماری آن در مقایسه با مقبره امیراسماعیل، به‌علت توسعه پیش‌تاق، تاق سردری و مقرنس، به‌عنوان گذار از پایه مستطیل‌شکل بنا به گنبد مدور، متفاوت است؛ در بالای ایوان سه تاقچه کور و پلکانی مستطیل‌شکل وجود دارد؛ در گوشه‌های بنا نیز ستون‌هایی چندضلعی وجود دارد که با آجرهای پلکانی تزئین شده‌اند (Mirhakimova & Aliyeva, 2020: 13).

جدول ۲: ابنیه خراسان بزرگ در قرن ۴ ش. مأخذ: [Yasigh: 2020: 15; UNESCO World Heritage Centre](#)

مزار	پلان	حجم	نما	مزار	پلان	حجم	نما
امیر اسماعیل				عایشه بنی اس			
عزب اتا				خوجه مشهد			
پلان در دوره‌های مختلف تاریخی							
حرم رضوی	اولیه	سلجوقی خوارزمشاهی	تیموری صفوی	افشاری	قاجار		

۱۰/۳ متر می‌باشد. بنایی دیگر در تربت‌حیدریه به وی منسوب است که در ضلع شمالی آن، آرامگاه و در قسمت شرقی آن اتاق خدمه، نمازخانه و مسجد قرار دارد؛ این بنا از گونه چهارتاقی پیروی می‌کند. ابنیه قراخان و داوتبک از کهن‌ترین ابنیه قزاقستان هستند که مقبره قراخان مشتمل بر گنبدخانه مرکزی و حجره‌هایی کوچک می‌باشد ([Baitenov et al, 2019: 85](#)).

ابنیه قرن پنجم عبارتند از: ارسلان جاذب و غیره. مقبره ارسلان در حال حاضر به شکل گنبدخانه‌ای دواشکوبه با پلان مربعی و قرینه است که با پیروی از سبک چهارتاقی آرامگاه سامانی به نحوی اجرا شده که ورودی سمت جنوب شرقی، نقش ورودی اصلی مسجد را دارد که بعد از عبور از فضای گنبدخانه راه دسترسی به دو شبستان شمال شرقی و جنوب غربی فراهم گردیده است ([Adineh & ValiBigi, 2023: 49](#)). آرامگاه ابوسعید ابوالخیر نیز مربعی به اضلاع

جدول ۲: ابنیه قرن ۵ ش. مأخذ: [UNESCO World Heritage Centre](#)

مزار	پلان	حجم	نما	مزار	پلان	حجم
ارسلان جاذب				قراخان		
ابوسعید ابوالخیر						

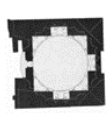

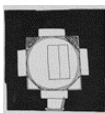

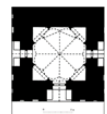

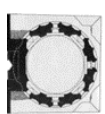

به صورت کوشکی میان حیاط و در برابر محل نیایش قرار دارد، به این صورت که محل قبر به شکل چهارتاقی منفک از پیرامون و فضاهای اطراف به صورت دارالضیافه و دارالشفاء

ابنیه قرن ششم عبارتند از: حجه یوسف همدانی، باباجی و غیره. مقبره حجه یوسف متعلق به ابویعقوب یوسف بن ایوب همدانی بوزنجردی از بنیان‌گذاران نقش‌بندیه است؛ آرامگاه

ورودی، تالار جماعت و آرامگاه می‌باشد (Samoilov et al., 2023: 1347). گنبد بنای ارسلان دوم، هرمی دوازده‌ضلعی و نقشه بنا به صورت چهارتاقی است. مقبره تکش با آرامگاه پدرش ایل ارسلان شباهت‌های بسیار دارد، طوری که پلان هر دو بنا مربعی شکل با سقف مخروطی است؛ تاق نسبت به کل نما کوچک بوده و طراحی نما با تاقچه کم عمق، تاق نماهای داخلی و فقدان قاب معمولاً در آسیای صغیر دیده می‌شود (Tucker, 2015: 45; Mustafayev et al, 2013: 72). الگوی طراحی برج رادکان، برج کشر می‌باشد؛ این برج دو ورودی دارد که یکی از آنها به ویرانه‌های عمارتی باز می‌شود که احتمالاً مسجد جامع بوده است (Organization of cultural heritage, tourism and handicrafts, 2010). آرامگاه نجم‌الدین در جوین قرار دارد و شامل هسته مرکزی و یک بقعه می‌باشد (Ballae Haris & parvaz, 2015: 25).

عمل می‌کنند (Ismailov, 2022: 14). مقبره باباجی خاتون در کنار مقبره عایشه بی بی در جنوب قزاقستان قرار دارد؛ این مقبره مربعی شکل با آجر ساخته شده و بالای آن گنبدی مخروطی شکل است (Baitenov et al., 2019: 85). اوزن مقبره قراخانیان می‌باشد؛ مقبره قدیمی تر مربعی شکل و احتمالاً دارای گنبد بوده و نمای هر سه مقبره به سمت جنوب غربی است که یک مربع را تشکیل می‌دهد؛ این آرامگاه بخشی از مجموعه بزرگتر و متشکل از یک مسجد و قصر محصور در باغ است (Simeon, 2021: 136). مقبره خواجه احمد یسوی، یک مجموعه دارای: مسجد، خانقاه، مدرسه و ۱۳۵ اتاق است که در قسمت مرکزی، مجموعه آرامگاه قرار داشته و پیرامون آن ابنیه‌های اعم از: جماعت‌خانه، مسجد، گورخانه، کتابخانه، خانقاه، آشپزخانه، حجره‌ها، آکسرای بزرگ و کوچک و غیره قرار گرفته‌اند؛ مجموعه مستطیل شکل و با یک درگاه ورودی بزرگ است که به نه بخش تقسیم می‌شود؛ به نحوی که سه بخش مرکزی واقع در راستای محور طولی شامل: ایوان

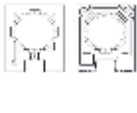

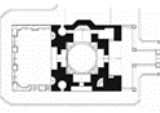

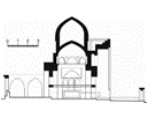

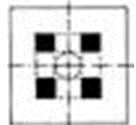

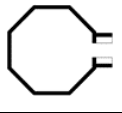

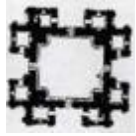

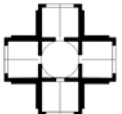

جدول ۴: ابنیه خراسان بزرگ در قرن ۶ ش. مأخذ: Abazov 2008: 42; Mustafayev et al. 2013: 72

مزار	پلان	حجم	نما	مزار	پلان	حجم	نما
حجرتیوسف			-	ارسلان دوم			
باباجی				تکش			
اوزن				رادکان			-
یسوی				نجم‌الدین جوین			
یسوی							

از چهار جهت ایوانی دارد که در طرفین آن دو مناره احداث گردیده است. در همین قرن، مقبره شیخ رضی الدین علی لالا در اسفراین ساخته شد که بنایی مربعی شکل می باشد که چهار زاویه آن را با ایجاد چهار گوشواره و به کمک چوب به هشت ضلعی و سپس به دایره تبدیل نموده اند. مقبره کفال ششی به شیوه خانقاه طراحی شده و شبیه آرامگاه هارونیه در توس می باشد ([Abbasova & Yusupova.](#) 2021: 37). آرامگاه علی بن مهزیار در جاجرم ساخته شده که ورودی آن در ضلع شمالی است؛ بنا پلانی مربعی شکل دارد و تنها شامل یک اتاق می باشد؛ این گنبد به صورت عرق چین و در ساقه آن چهار پنجره برای نورگیری و تهویه هوا طراحی شده است. بنای دیگر مقبره شیخ احمد ذاکر در روستای گورپان اسفراین می باشد که از خارج به صورت مطبق به نظر می رسد، به این ترتیب که قسمت اول، دیوار بقعه و سپس ساقه ابتدایی گنبد و بعد ساقه مدوری قرار دارد که در انتها، عرق چینی به آن افزوده شده است.

ابنیه قرن هفتم عبارتند از: نجم الدین کبری اورگنج، الله شاه خان و غیره. مجموعه آرامگاه نجم الدین کبری متشکل از سه آرامگاه دیگر می باشد؛ وجود پیش تاق و فضای تقسیم میانی از ویژگی های این بنا است و در دوطرف فضای تقسیم، محل نیایش قرار دارد ([Piliavsky, 1974: 43](#)). بنای الله شاه خان به سبک چهارتاقی و تقسیم بندی هشت ضلعی، از نظر نقشه شبیه به مقبره قراخان می باشد؛ پله درونی به نیم اشکوبی در طبقه بالا می رسد و در گوشه های بنا، تاقچه هایی برای دفن متوفی وجود دارد؛ در بخش ورودی نیز دعاخانه طراحی شده است ([Mamedov, 2001](#)). آرامگاه دیگر ترکی جندی در بخارا می باشد که گنبد آن نشان دهنده معماری تیموری است و به مدرسه میرعرب و گورامیر شباخت دارد. مزار دیگر مربوط به شیخ اندقانی در جلگه سنخواست جاجرم با پلانی هشت ضلعی است که پس از وارد شدن از ضلع شرقی بنا به قسمت کوچک بیضی شکل چله خانه می رسد. امامزاده محمد در روستای کُرف شهر سنخواست واقع شده؛ این بنا

جدول ۵: ابنیه خراسان بزرگ در قرن ۷ ش. مأخذ: [Bulatova & Man'kovskaya:1983: 108](#)

مزار	پلان	حجم	نما	مزار	پلان	حجم	نما
نجم الدین اورگنج				علی لالا			-
الله شاه خان				کفال ششی			
تکی جندی				علی بن مهزیار			
شیخ اندقانی				شیخ احمد ذاکر			-
محمد سنخواست							

ابنیه قرن هشتم عبارتند از: مناس کمبز، محمد بشرو و غیره. بنای مناس کمبز چهارتاقی بوده که تنها یک ورودی دارد. مقبره محمد بشرو در منطقه سغد تاجیکستان قرار دارد؛ این بنا از یک اتاق مرکزی تشکیل شده که در سمت چپ و راست آن چندین عقب رفتگی تاق دار قرار دارد؛ این بنا در ابتدا مسجد بوده و پس از دفن، ساختمان دیگری برای مساجد کوچک به آن متصل شد. بقعه ابراهیم در شمال روستای دربند سنخواست قرار دارد؛ بنا دارای نقشه‌ای چهارضلعی و متأثر از سبک چهارتاقی است. آرامگاه خواجه خاموش در روستای خراشاه واقع شده که پلانی هشت ضلعی دارد. مقبره شیخاتور شامل دو اتاق مجاور با ورودی به سمت جنوب غربی است (نمازخانه در اغلب ابنیه صوفیان وجود دارد) و در ۱۲۰ متری غرب آن، مقبره یونس خان قرار دارد. در نزدیکی گورمیر، دو مقبره قدیمی در دو سوی یک مسیر قرار دارند. ابنیه کوچکی در فتح آباد بخارا واقع شده‌اند که به شیخ خراسانی سیف الدین بخارزی و بیانقلی خان، حاکم خان‌های جغتای منسوب هستند؛ در جوار شرقی، مقبره سیف الدین بخارزی قرار دارد؛ اتاق جانبی مانند آرامگاه خان به عنوان زیارت‌خانه عمل می‌کند. بنای منسوب به بابالقمان سرخسی، شامل گنبد دوپوشه آجری با ایوانی بلند است؛ ایوان ورودی بزرگ و مرتفعی در سمت شمال و آرامگاه با تاق‌نمایی در وسط چهار ضلع داخلی آن ساخته شده؛ بقعه دوطبقه و در طبقه دوم دارای غرفه است (Soustiel, 2013: 250). در مجموعه شاهزنده تعدادی مقبره شامل: خواجه احمد، قطلق آقا، شادالملک آقا، شیرین بیک آقا، علی نسفی، تومان آقا، آرامگاه امیرحسین، ناشناس ۱۳۶۱ و امیرزاده و مجموعه گورقتم این عباس موجود است (Brandenburg, 1972: 76). آرامگاه علی نسفی در ضلع غربی مقابر گورستان و مجموعه شیرین بیکا در مجموعه شاهزنده قرار دارد. آرامگاه رشیدالدین محمد بیدوازی ذهبی نیز در روستای بیدواز اسفراین ساخته شده

است. بقعه عبدالعزیز در روستای دهسرخ قرار دارد و هسته مرکزی آن به صورت هشت ضلعی است که در آن از جانب مشرق باز شده و دری دیگر در جانب مغرب دارد؛ همچنین دو پنجره برای نورگیری در شمال و جنوب بنا طراحی شده؛ در وسط اتاق، قبری قرار دارد و گنبد بنا به شکل شلجمی ساخته و با رنگ سبز نقاشی شده؛ کف و ازاره حرم تا یک متر با سنگ مرمر آراسته شده و چهار تاقچه در اضلاع دو متری بنا احداث گردیده است. بنای عیدخواجه در قسمت شمال شرقی بقعه امامزاده حمزه رضا شیروان واقع گشته و نمای خارجی آن هشت ضلعی می‌باشد. قبر شیخ زین الدین بابا در تاشکند در یک گنبدخانه موسوم به گورخانه قرار دارد که از طریق درگاهی (پیش تاق و ایوان) قابل دسترسی است؛ در گوشه شمال غربی، زیرزمینی به نام چله‌خانه وجود دارد و به گونه‌ای طراحی شده که در انقلاب تابستانی، خورشید به پایین‌ترین سطح می‌تابد (Chuvin & Gerard, 2001: 73). در نزدیکی مقبره زنگی آتا، مقبره عنبربی قرار دارد که دارای ایوانی رو به شمال است. مقبره دیگر مربوط به ملوک سرای خانم معروف به بی بی خانم همسر تیمور می‌باشد؛ بنا به طور کلی و پس از فروریختن دیوارها و گنبد، بازسازی شده، اما می‌توان به تهرنگ تیموری و تطابق مرمت با وضع اولیه آن توجه نمود؛ وجود ایوان و پیش تاق نشان از اهمیت این بنا دارد، به طوری که این دو عنصر تنها در ابنیه مهم این عصر طراحی می‌شدند؛ طوری که مقابر در سطحی پایین تر از تراز همکف و درون فرورفتگی چهار صغه (صفه محل ورود و نیاپشگاه زائران و خوانش ادعیه) قرار دارند. مقبره ترابک خاتون همسر قولتوق تیمور، جهت گیری شمالی- جنوبی دارد و مشتمل بر سه قسمت اصلی: اتاق بزرگ گنبدی شکل مرکزی (زیارت‌خانه)، اتاق مقبره کوچکتر در شمال (گورخانه) و پیش تاق جنوبی متصل به یک پیش تاق است؛ از میان این سه اتاق، گنبدخانه به عنوان کانون عمل می‌کند و شمالی ترین اتاق جایگزین

سلطان محمد، مناره و ایوان‌های ورودی است (Golombek, 2011: 145) و از ویژگی‌های آن، گنبد خیاره‌ای بر گریو استوانه می‌باشد (Ibbotson & Hoare, 2016: 91).

گورخانه شد که مقبره زیرزمینی را در خود جای داده است (Golombek, 2011: 140; Ashkan & Ahmad, 2012: 14). برای ورود به گورامیر علاوه بر پیش‌تاق، از ایوان برای تأکید بر شأنیت فضا استفاده و مجموعه شامل: گور، تالار الغیگ، مدرسه محمدسلطان، حیاط، خانقاه

جدول ۶: مقابر خراسان بزرگ در قرن ۸ ش. مأخذ: UNESCO World Heritage Centre: 2024

مزار	پلان	حجم	نما برش	مزار	پلان	حجم	نما
ماس کبیر				رشیماالدین بیدقوای			
محمد بشرو				عبدالعزیز			
ابراهیم				عبدخواجه			
خواجه خاموش				زین‌الدین بانا			
شیخ‌انور				زنگی آقا عبیرتوری			
سافرجی				بسی‌خانم			
سیف‌الدین بخاری				تزازک خانم			
بان‌لقمان				گور امیر			

			مقبره ۱۳۱۱				ناشناس یک
			نسفی				شهبین یک اتاق

در نظر گرفته شده؛ این بنا، مسجدی در بخش شمالی دارد که در اطراف گنبدخانه، تعدادی اتاق در بخش جنوبی برای دفن اجساد و حجره‌هایی برای تلاوت قرآن ساخته شده است (Pugachenkova, 1963: 181). بنای دیگر مربوط به یونس‌خان به شکل چهارگوش می‌باشد که در دو طرف مقبره یونس‌خان حجره‌های دوطبقه‌ای واقع شده و قبر وی در مسجد شیخاتور قرار گرفته است (Hattstein & Delius, 2007: 112). آرامگاه بابا و بی‌بی در خسرویه، ایوانی در سمت مشرق دارد که پس از عبور از آن به مرقد بی‌بی راه می‌یابد.

مقابر قرن نهم شامل اصحاب و غیره هستند. مقبره اصحاب به شکل دو ایوان همجوار ساخته شده‌اند؛ جدا از مقبره و ایوان، یک سردابه کوچک و دارالضیافه نیز در نزدیکی آن قرار دارد. بنای خواجه عزیزالله در تربت‌جام به صورت مستطیل‌شکل است؛ در هر گوشه بنا غرفه‌ها و شاه‌نشین‌هایی وجود دارد. عشرت‌خانه در سمرقند ساخته شده و دارای نقشه‌ای مستطیل‌شکل، ایوان ورودی بلند، گنبد مرکزی و اتاق‌های جانبی متعدد می‌باشد؛ مقیاس وسیع عشرت‌خانه با سقف بلند و اتاق‌های جانبی، نشان می‌دهد که این بنا به‌عنوان مقبره‌ای برای چند متوفی تیموری

جدول ۷: ابنیه قرن ۹ ش. مأخذ: UNESCO World Heritage Centre: 2024

نما	حجم	پلان	مزار	نما	حجم	پلان	مزار
			آکسرای				اصحاب
			رئیس‌سلطان بیگم				خواجه عزیزالله
			یونس‌خان				کالدیگچ
			بابا و بی‌بی				عشرت‌خانه

طبیعی واقع شده که با دخالت انسان به صورت پلانی مستطیل‌شکل ساخته شده است. مقبره سلطان‌علی

می‌توان مقابری نظیر: باباحسین و غیره را متعلق به قرن دهم دانست. بقعه باباحسین در روستای دهنه اجاق، میان غاری

بقعه عبدالله در روستای کوران واقع شده است؛ این بنا در اصل دارای طرحی مستطیل شکل و شامل دو اتاق است که به عنوان زائرسرا مورد استفاده هستند. بقعه امامزاده قاسم در روستای دهک واقع شده و در ورودی آن به اتاق مرقد راه می‌یابد؛ چهار زاویه، اتاق را با زیاد کردن خشت‌ها به مخروطی تبدیل نموده و شکلی گنبدی به آن داده است.

روبه‌روی مقبره نجم‌الدین کبری قرار دارد؛ مقبره در بخش خلفی و در فضایی کوچکتر از بخش نیایش و به نوعی در این بخش مقصوره ایجاد شده و ساخت پیش‌تاق و دسترسی با پله، نماد اهمیت متوفی است (Mustafayev et al., 2013: 45). مجموعه شیخ مختارولی مجموعه‌ای متشکل از یک بقعه، دو مسجد، آب‌انبار و یک قبرستان می‌باشد.

جدول ۸: مقابر خراسان بزرگ در قرن ۱۰ ش. مأخذ: UNESCO World Heritage Centr: 2024

مزار	پلان	حجم	نما	مزار	پلان	حجم	نما
باب‌الحسن				عبدالله			
سلطان‌علی				قاسم			
شیخ مختار ولی							

چهارگوشه بنا، تاق‌نماهایی وجود دارند که مدفن مشاهیر محلی هستند. امامزاده محمد در روستای باغشجر صفی‌آباد واقع شده؛ ساختمان بقعه، بنایی از دوره صفویه است که شامل: سردر، ایوان، گنبد و حرم می‌باشد. بقعه عبدالرحمن در روستای خرق فاروج واقع شده؛ ایوان بقعه در سمت جنوب شرق واقع است؛ پس از عبور از در ورودی، شبستان کوچکی احداث شده؛ اصل بنا به شکل مستطیل و به ابعاد ۸×۱۱ متر می‌باشد؛ بقعه از داخل به صورت هشت‌ضلعی است که هر یک از چهار ضلع اصلی آن حدود ۳ متر می‌باشد؛ گنبدخانه، پلان چلیپایی دارد و گنبد دوپوش مدور آن ۱۲ متر از سطح زمین ارتفاع دارد. در شرق صحن بقعه، حسینیه بزرگی با زیربنای حدوداً ۳۰۰ متری قرار دارد. بقعه حمزه‌بن‌موسی در دهنه‌شیرین (سیدآباد) ساخته شده؛ این بنا دارای ایوان، گنبد و مسجد است؛ اصل بنا به صورت مربع و به ابعاد ۸*۸ متر است که در جنوب آن ایوانی به ابعاد

مقابر خواجه‌ربیع، قاسم انوار و غیره متعلق به قرن یازدهم هستند. در چهار گوشه آرامگاه خواجه‌ربیع، هشت حجره دوطبقه قرار دارد؛ طرح این آرامگاه در نمای بیرونی هشت‌ضلعی و در درون چهار ایوانی است که پلان آن به شکل چلیپا و از چهار جهت دارای ورودی می‌باشد (Sargolzaei & Taheri, 2017: 34). بقعه قاسم‌انوار در روستای لنگر ساخته شده؛ این بنا به صورت مستطیلی دارای دو ایوان در قسمت‌های شمال‌شرقی و جنوب‌غربی است و حجره‌هایی در دو سوی ایوان شمال‌شرقی و ضلع شمالی دارد. در داخل بنا چهارتاقی وجود دارد که در شاه‌نشین شمال‌شرقی، مقبره منسوب به شاه‌قاسم قرار گرفته است. بقعه زید در روستای توی اسفراین واقع شده؛ ساختمان بقعه، بنایی هشت‌ضلعی است که در چهار ضلع اصلی آن، چهار ایوان کوچک وجود دارد؛ ایوان توسط یک در ورودی به داخل بنا هدایت می‌شود؛ در اضلاع فرعی

سقف گنبدی بوده که با مصالح سنگ‌لاشه و ملات ساروج ساخته شده است.

۴*۲ متر قرار دارد. باباپیر در دهستان طاغان‌کوه شمالی از توابع مرزان قرار دارد که از دو قسمت مجزا و با فاصله زمانی از یکدیگر ساخته شده‌اند؛ بنای اصلی به صورت چهارتاقی با

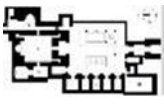

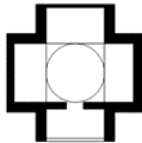

جدول ۹: ابنیه قرن ۱۱ ش. مأخذ: UNESCO World Heritage Centre: 2024

مزار	پلان	حجم	نما	مزار	پلان	حجم	نما
خواجهدریغ				عبدالرحمن			
قاسم‌انوار				حمزه بن موسی			
زند				باباپیر			
محمد صفی‌آباد							

این بنا مدفون و به تأسی او افراد دیگر خان‌های خیره در این مجموعه دفن شده‌اند؛ طی چندین دهه، اطراف آرامگاه به قبرستانی برای اشراف شهر تبدیل شد ([Khan, 2016](#)). مقبره ماتکریم در اورگنج قرار دارد و معماری اتاق گنبدی‌شکلی که جلوی یک ایوان قرار دارد، به‌وضوح از ابنیه سلطان‌علی و تورابک‌خاتون الهام گرفته شده است. بقعه قاسم در بازار قارناس واقع شده و شامل: ایوان، گنبد، حرم، شبستان و گلدسته می‌باشد که در انتهای ایوان، مسجد ساخته شده است.

مقابر منتخب قرن دوازدهم و سیزدهم عبارتند از: پهلوان محمود، ماتکریم ایشان و قاسم آسخانه. مقبره پهلوان محمود مربوط به سال ۱۱۸۸ ش. در دوره سلطه خان‌های خیره و در زمان محمدرحیم اول است؛ جلوی مقبره، یک زیارتخانه کوچک منتهی به خانقاه قرار دارد؛ در مقابل حیاط کوچک، مقبره خانقاه دارای پیش‌تاق در طرف راست ایوان و در سمت چپ قاری‌خانه واقع است؛ بعدها خان‌های خیره، ابولغازی‌خان، شهنازخان، محمدرحیم‌خان اول، تمورغازی‌خان نیز در اینجا دفن شدند؛ محمدرحیم‌خان در

جدول ۱۰: ابنیه قرون ۱۲ و ۱۳ ش. مأخذ: UNESCO World Heritage Center: 2024

مزار	پلان	حجم	نما	مزار	پلان	حجم	نما
بهلولان محمود				فاسم			
مناکریم ایشان							

براساس جداول فوق می‌توان دریافت که گنبد رک، عنصر مسلط معماری خراسان بزرگ در ماوراءالنهر بوده و با نزدیک شدن به ایران، گنبد ناری رواج یافته که علت این مطلب را می‌توان در گرایش حکمرانان ترک دانست که به ریشه‌های عشیره‌ای وابسته بودند. بالابردن سنگ گور بالاتر از تراز زمین، نشانه‌ی تجلیل از متوفی است؛ در مواردی مانند دوره تیموری، محل قبر در تراز پایین تراز زمین است؛ طرح موضوع تراز زمین یکی از مواردی است که بیان صریح از دیدگاه مذهبی و یا فرهنگ عرفی یک حکومت می‌تواند باشد؛ تنها در ابنیه خانوادگی است که ارتقاء شأن متوفیان و همچنین کاهش دسترسی اتفاقی را با قرار دادن قبور در یک ارتفاع منفی حاصل نموده‌اند. در دوران پس از تیموری، ایجاد مجموعه در پیرامون مقبره در سازمان‌دهی فضا پیش‌بینی می‌شود و پیش از آن مجموعه مقابر عمدتاً در طول زمان شکل می‌یافت. شکل عمومی مقابر مربع است؛ با این حال تنوعی از انواع این نقشه‌ها اعم از: مربع، چلیپایی و گوشواره‌دار دیده می‌شود. در قرن هفتم و هشتم می‌توان تعدادی مقبره با نقشه هشت‌ضلعی را مشاهده نمود؛ تلاش برای تنوع‌بخشی به نقشه اولیه مقابر در همین دوران است و پس از آن مجدداً هندسه مربع مسلط می‌شود. علی‌رغم امکانات سازهای، در بسیاری از این مقابر دید از درون بنا به بیرون، تنها از یک جبهه

یا یک محور تأمین می‌شود. در مواردی با آنکه سه محور دیگر غیر از ورودی، دارای دید هستند با پوشاندن گشودگی توسط شباک و فخرمدین، محدودیت دیداری به‌وجود آمده است. تقویت تمرکز در هنگام نیایش، کاهش دسترسی‌پذیری آسان و حفظ شأنیت متوفی را می‌توان زمینه‌ساز این‌گونه طراحی دانست. در این دو قرن است که ایجاد مسجد، زیارت‌خانه و فضایی برای تلاوت قرآن تأکیدی است که: «تمرکز زائر تنها می‌بایست بر طلب شفاعت بوده باشد» و جنبه مذهبی بنا افزایش می‌یافت. قرن هشتم، یازدهم و دوازدهم عناصر چله‌خانه، خانقاه و مواردی از این دست در کنار مقابر تثبیت می‌شود. فارغ از جایگاه و شخصیت متوفی که از شیوخ و اکابر صوفی باشد، رواج سنت عرفانی در این دوران و یا میزان پیوند امرا به جریان تصوف را می‌توان در این ابنیه الحاقی به آرامگاه مشاهده نمود. تأکید بر جهت عمودی به‌واسطه ایجاد ایوان وسیع، حجیم‌سازی گنبد، ایجاد دو عنصر گریو و اربانه و یا مناره و گلدسته مرتفع هم‌بانی از دیدگاه حکومت به قدرت و هم تکریم متوفی است. دوره تیموری دوران تمرکز بر برجسته‌سازی محور عمودی می‌باشد؛ از این رو، مقابر نه‌تنها دیدگاه آن جهان را نشان می‌دادند، بلکه فهمی از دیدگاه سیاسی سلسله‌ها نیز هستند.

جدول ۱۱: بررسی سبک، نما و تزیینات آرامگاه

آرامگاه/ مقبره	امام رضا (ع)	اسماعیل سامانی	عرب‌ناتا	عاشق‌خان‌تون	خواجه مشهد	ارسلان جانب	ابوسعید ابوالخیر	قراخان	حجه‌یوسف همدانی
تاریخ	۱۹۷	۲۲۲	۲۵۷	۲۷۸	۲۸۷	۴۰۸	۴۲۷	۴۳۲	۵۱۹
محل قرارگیری	منفرد	منفرد	منفرد	منفرد	مجموعه	مجموعه، کنار مسجد	مجموعه	تک‌با	مجموعه
هندسه بنا	مربع چهارطاق	مربع چهارطاق	مربع	چهارطاقی	مربع	مربع	مربع	مربع	مربع
فضاهای الحاقی	-	-	-	-	مدارسه و مسجد	مسجد	اتاق خدمه و مسجد	-	اتاق خدمه
مرزبندی	-	پله	پیش‌طاق	پیش‌طاق	ایوان و پیش‌ورودی	پیش‌طاق	پیش‌طاق	پیش‌طاق	پیش‌طاق
محل مدفن	گوشه	مرکز مربع	مرکز مربع	مرکز مربع	مرکز مربع	مرکز مربع	مرکز مربع	گوشه	مرکز مربع
تراز مدفن	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح
تعداد ورودی	۴	۱	۱	۴	۲	۴	۴	۶	۱
چشم‌انداز	۴ طرف	سه طرف	-	یک طرف	-	یک طرف	یک طرف	ندارد	چهار طرف
انتظام نما	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	سه تکه	محور مرکزی
محل گلدسته	-	در اضلاع مربع	-	در اضلاع مربع	-	-	-	اضلاع	-
جهت تزیینات	-	درون و بیرون	درون و بیرون	درون و بیرون	درون و بیرون	-	بیرون و درون	داخلی- خارجی	-
محور عمودی	-	-	-	توسط گنبد	-	توسط گنبد	توسط گنبد	-	-
محور افقی	دستورسی مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	شکست نود درجه	سلسله‌مراتب	سلسله‌مراتب	دستورسی مستقیم	دستورسی مستقیم
شکل گنبد	ناری	ناری	ناری	رک	ناری	ناری	ناری	ناری	ناری
تزیینات	-	آجرکاری- حصیری	آجرکاری	آجرکاری	آجرکاری	-	آجرکاری خفته و راسته	آجرکاری خفته و راسته	-

آرامگاه/ مقبره	بانی	اوزن	سلطان سنجر	یسوی	ارسلان دوم	تکثیر	راکان
تاریخ	۵۳۰	۵۳۰	۵۳۵	۵۴۵	۵۵۰	۵۷۸	۵۸۹
محل قرارگیری	تک بنا	مجموعه مقبره	مجموعه	مجموعه	منفرد	منفرد	منفرد
هندسه بنا	مربع	مربع	مربع چهارتاقی	مستطیل	مربع چهارتاقی	هشت ضلعی	دوازده ضلعی
فضاهای الحاقی	-	-	مسجد، قصر باغ	ایوان ورودی عمیق	-	-	-
مزیندی	پیش تاق	پیش تاق	پیش تاق	ایوان ورودی عمیق	پله	پله و پیش تاق	-
محل مدفون	مرکز	مرکز	مرکز مربع	مرکز مربع	مرکز مربع	مرکز	مرکز
تراز مدفون	همسطح	همسطح	همسطح	همسطح	همسطح	همسطح	همسطح
تعداد ورودی	۲	۲	۲	۲	۱	۱	۲
چشم انداز	۱	۲	-	۱	-	-	۲
انتظام نما	سه گانه	سه گانه	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	-
محل گلدسته	-	-	-	در اصلاح ایوان قدیمی	-	-	-
جبهه تزیینات	داخلی-خارجی	داخلی-خارجی	درون	درون و بیرون	درون	درون	درون و بیرون
محور عمودی	توسط گنبد	-	پله پله کردن نما	توسط گنبد	گنبد رک	گنبد رک	گنبد رک
محور افقی	دسترسی مستقیم	شکست نود درجه و مستقیم	ورود مستقیم	سلسله مراتب قوی	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم
شکل گنبد	رک	ناری	ناری	ناری	رک هشت پر	رک هشت پر	رک مخروط
تزیینات	آجر خفته و راسته	آجر خفته و راسته	آجر خفته و راسته	مقرنس گچی، کاشی هفت رنگ، کاشی	آجر خفته و راسته	آجرکاری و کاشی	آجرکاری

آرامگاه/ مقبره	نجم‌الدین‌کبری جویز	نجم‌الدین‌کبری اورگیج	الله‌شاهان	ترکی جندی	شیخ انداقانی	محمد سخناوست	علی لالا	کفال شش	علی بن مهوزار
تاریخ	۵۹۹	۶۱۲	۶۴۰	۶۵۰	۶۵۰	۶۵۰	۶۵۵	۶۶۰	۶۶۰
محل قرارگیری	مجموعه	مجموعه آرامگاه‌ها	مفرد	مفرد	مفرد	مفرد	مفرد	مفرد	مفرد
هنرمند بنا	شانزده ضلعی	مربع	مربع چهارتاقی	هشت ضلعی	هشت ضلعی	چلیپا	مربع	مربع چلیپایی	مربع چلیپایی
فضاهای الحاقی	شبستان و سردابه	-	-	-	-	-	-	-	-
مرزبندی	پیش‌تاق	پله و پیش‌تاق	پیش‌تاق و ایوان	پیش‌تاق و ایوان	پیش‌تاق و ایوان	پیش‌تاق و ایوان	پیش‌تاق و ایوان	پیش‌تاق و ایوان	پیش‌تاق
محل مدفون	مرکز	مرکز	تاقچه‌ها	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز
تراز مدفون	هم‌سطح	هم‌سطح	بالتر از سطح	بالتر از سطح	بالتر از سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح
تعداد ورودی	۱	۲	۱	۲	۱	۴	۱	۲	۴
چشم‌انداز	-	۲	۱	۱	-	-	۱	-	۱
انتظام نما	محور مرکزی	-	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی
محل گلدسته	-	-	-	-	-	گوشه‌های ایوان	-	-	-
جبهه تزیینات	درون	درون و بیرون	درون	درون	درون	درون	درون	درون و بیرون	درون و بیرون
محور عمودی	گنبد رک	ایوان بلند	گنبد رک	گنبد رک	-	گلدسته متعدد	-	-	-
محور افقی	ورود مستقیم	سلسله‌مراتب (تغییر مقیاس فضا)	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم
شکل گنبد	رک هشت‌بدر	ناری	رک هشت‌بدر	رک هشت‌بدر	ناری	ناری	ناری	ناری دوپوش	ناری
تزیینات	آجرکاری و کاشی	آجرکاری و کاشی	آجرکاری و کاشی	آجرکاری	آجرکاری و کاشی	آجرکاری	-	آجرکاری و کاشی	آجرکاری و کاشی

آرامگاه/ مقبره	شاخص احمد ذاکر گوربانی	مناس کمنیز	محمد بشرو	ابراهیم	خواجه خاموش	شیخاتر	سافرجی	سیف‌الدین بخاری	بابا لقمان	شاهزاده
تاریخ	۱۶۰	۷۱۲	۷۲۰	۷۲۲	۷۲۳	۷۲۸	۷۳۰	۷۳۰	۷۳۵	۷۳۸
محل قرارگیری	منفرد	منفرد	مجموعه	منفرد	منفرد	منفرد	منفرد	مجموعه	منفرد	مجموعه
هندسه بنا	مربع گوشواره	مربع چهارطاقی	مربع چلیپایی	هشتضلعی	هشتضلعی	مربع چهارطاقی	مربع چهارطاقی	مربع چهارطاقی	مربع	مربع چهارطاقی
فضاهای الحاقی	-	-	مسجد	-	-	-	-	نمازخانه	-	نمازخانه
مرزبندی	پیش‌طاق	پیش‌طاق	پیش‌طاق-ایوان و اتاق	پیش‌طاق و ایوان	پیش‌طاق	پیش‌طاق	پیش‌طاق	پیش‌طاق و ایوان	پیش‌طاق و ایوان	پیش‌طاق و ایوان
محل مدفون	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز
تراز مدفون	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح
تعداد ورودی	۴	۲	۲	۸	۲	۱	۱	۱	۱	۱
چشم‌انداز	۱	-	۱	۴	۲	۱	۱	۱	۱	۱
انتظام بنا	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی
محل گلدسته	-	گوشه‌های ایوان	-	گوشه ایوان	تمام اضلاع	-	-	-	-	-
جبهه تزیینات	-	دروازه و بیرون	دروازه و بیرون	-	-	دروازه و بیرون	دروازه و بیرون	دروازه و بیرون	-	دروازه و بیرون
محور عمودی	-	گلدسته	-	-	-	ایوان رفیع	گنبد و ساقه گنبد	گنبد	گنبد و ساقه گنبد	گنبد
محور افقی	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم
شکل گنبد	ناری	رک	ناری	ناری	ناری	ناری	ناری	ناری	ناری	ناری و رک
تزیینات	-	آجرکاری	آجرکاری و کاشی	-	-	آجرکاری و کاشی	آجرکاری و کاشی	آجرکاری و کاشی	-	آجرکاری و کاشی

آرامگاه/ مقبره	زینب‌الدین بیدواری	عبدالعزیز	عبدخواجه	زینب‌الدین‌بابا	زکی‌آغ‌بیرینیس	بسی‌خانم	تورک‌خانم	گور امیر	اصحاب
تاریخ	۷۵۰	۷۱۰	۷۱۱	۷۱۷	۷۱۷	۷۸۲	۷۸۳	۷۸۳	۸۰۳
محل قرارگیری	مفرد	مفرد	مفرد	مجموعه	مجموعه	مفرد	مجموعه	مجموعه	مجموعه
هندسه بنا	هشتضلعی	هشتضلعی	هشتضلعی	مربع چهارطاقی نمازخانه، چله‌خانه	چهارطاقی و هشتضلعی نمازخانه	چهارطاقی	هشتضلعی	چلیپا	مربع چهارطاقی
فضاهای الحاقی	-	-	-	نمازخانه	نمازخانه	-	نمازخانه	خانقاه/ حیاط- تکیه- بیگ- مدرسه	دارالضیافه و سرداب
مرزبندی	-	پیش‌طاق	پیش‌طاق و ایوان	پیش‌طاق و ایوان	پیش‌طاق و ایوان	پیش‌طاق و ایوان	پله، پیش‌طاق و ایوان	حیاط- سردر و ورودی	-
محل مدفون	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز
تراز مدفون	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح
تعداد ورودی	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۲	۱
چشم‌انداز	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	یک طرف	۱
انتظام نما	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	سه محوری	محور مرکزی
محل گلدسته	-	-	-	اطراف ایوان	-	-	-	طرفین بنا	-
جهه تزیینات	-	-	بیرون	درون و بیرون	درون و بیرون	درون و بیرون	درون و بیرون	درون و بیرون	درون
محور عمودی	گنبد و ساقه گنبد	-	گنبدو ساقه گنبد	گنبد	گنبد	گنبد	گنبد	گنبد	-
محور افقی	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	ورود مستقیم	سلسله‌مراتبی و مستقیم	مستقیم	سلسله‌مراتبی و مستقیم	ورود سلسله‌مراتب مستقیم	مستقیم
شکل گنبد	ناری	ناری	ناری	ناری	خیاره‌ای	ناری	ناری	خیاره‌ای	کلمبو
تزیینات	-	آجرکاری و کاشی	آجرکاری	آجرکاری	آجرکاری و کاشی	آجرکاری، کاشی، گچبری	آجرکاری و کاشی	آجرکاری و کاشی	آجرکاری

آرامگاه/ مقبره	خواجه عزیزالله	کالابگج	عشرتخانه	آکسرای	ربیعہ، سلطان بیگم	یونس خان	بابا و بیس	بابا حسین	سلطان علی
تاریخ	۸۴۱	۸۳۱	۸۳۸	۸۴۸	۸۱۳	۸۱۵	۸۹۷	۹۲۳	۹۱۱
محل قرارگیری	مجموعه	منفرد	مجموعه	مجموعه	مجموعه	منفرد	منفرد	منفرد	منفرد
هندسه بنا	مربع چهارطاقی	مربع چهارطاقی	چلیپا و مستطیل	چلیپا و مستطیل	هشت ضلعی و مربع	مربع	مربع	مربع	هشت ضلعی و
فضاهای الحاقی	حجرات	-	مسجد- فضای تشییع	نمازخانه	نمازخانه	-	-	-	-
مرزبندی	حیاط مرکزی- ایوان	پیش‌طاق و ایوان	ایوان و پیش‌طاق	ایوان و پیش‌طاق	ایوان و پیش‌طاق	پیش‌طاق و ایوان	پیش‌طاق	فروزقده در غار	پیش‌طاق و ایوان
محل مدفون	مرکز	مرکز	مرکزی	مرکزی	مرکزی	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز
تراز مدفون	هم‌سطح	هم‌سطح	زیر زمین	زیر زمین	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح	هم‌سطح
تعداد ورودی	۱	۱	۴	۴	۴	۱	۱	۱	۱
چشم‌انداز	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
انتظام نما	محور مرکزی	محور مرکزی	سه محوری	سه محوری	سه محوری	محور مرکزی	مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی
محل گلدسته	-	-	-	-	-	-	-	-	-
جبهه تزیینات	درون	درون و بیرون	درون و بیرون	درون و بیرون	درون و بیرون	درون و بیرون	-	-	درون و بیرون
محور عمودی	-	-	-	-	-	-	-	-	-
محور افقی	ورود سلسله‌مراتب	ورود سلسله‌مراتب	مستقیم	مستقیم	مستقیم	سلسله‌مراتب	سلسله‌مراتب	سلسله‌مراتب	سلسله‌مراتب
شکل گنبد	ناری	ناری	رک	رک	ناری	خیارهای	رک	ناری	ناری
تزیینات	آجرکاری	آجرکاری	آجرکاری و کاشی	آجرکاری	آجرکاری و کاشی‌کاری	آجرکاری- کاشی‌کاری	-	-	آجرکاری

آرامگاه/ مقبره	مختارولی	عبداللہ	قاسم اسفراین	خواجہ ربیع	قاسم انوار	زند	محمد صفی آباد	عبدالرحمن	حمزہ بن موسی
تاریخ	۹۲۸	۹۷۰	۹۹۰	۱۰۰۰	۱۰۱۵	۱۰۴۰	۱۰۵۰	۱۰۵۵	۱۰۷۰
محل قرارگیری	مجموعه	منفرد	منفرد	مجموعه	مجموعه	منفرد	منفرد	منفرد	منفرد
هندسه بنا	چلیپا و مربع	مربع	مربع	هشت ضلعی	مربع	هشت ضلعی	مربع	هشت ضلعی - چلیپا	مربع
فضاهای الحاقی	مسجد، آب انبار	-	-	-	چله خانه و خانقاه	-	نمازخانه	حسینیه - نمازخانه	-
مرزبندی	ایوان و پیش تاق	پیش تاق - فضای میابجی	پیش تاق - فضای	پیش تاق - ایوان	پیش تاق - ایوان	پیش تاق - فضای میابجی	پیش تاق - ایوان	پیش تاق - فضای میابجی	پیش تاق - ایوان
محل مدفون	مرکزی	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز	مرکز
تراز مدفون	هم سطح	هم سطح	هم سطح	هم سطح	هم سطح	هم سطح	هم سطح	هم سطح	هم سطح
تعداد ورودی	۴	۱	۱	۴	۲	۱	۱	۲	۲
چشم انداز	۳	۱	۱	۴	۱	۱	۱	۱	۱
انتظام نما	سه محوری	محور مرکزی	محور مرکزی	سه محوری	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	محور مرکزی	مرکزی
محل گلدسته	-	-	-	-	-	-	-	-	بیرون
جبهه تزیینات	درون و بیرون	-	-	درون و بیرون	-	-	-	-	-
محور عمودی	-	-	-	-	-	-	تاق بلند	گریو گنبد	-
محور افقی	مستقیم	سلسله مراتب	سلسله مراتب	سلسله مراتب	سلسله مراتب	سلسله مراتب	سلسله مراتب	سلسله مراتب	سلسله مراتب
شکل گنبد	ناری هوزو برجسته	ناری هوزو برجسته	ناری	ناری	ناری	ناری	ناری	ناری	ناری
تزیینات	آجرکاری و کاش کاری	-	-	کاش کاری	-	-	-	-	کاشی

آرامگاه/ مقبره	تاریخ	محل قرارگیری	هندسه بنا	فضاهای الحاقی	مرزبندی	محل مدفون	تراز مدفون	تعداد ورودی	چشم انداز	انتظام نما	محل گلدسته	جبهه تزئینات	محور عمودی	محور افقی	شکل گنبد	تزئینات
بابایر	۱۰۷۸	منفرد	مربع	-	یک دسترسی	همسطح	همسطح	۱	۱	سه تکه	-	-	-	دسترسی مستقیم	نای	-
بهلولان محمود	۱۱۸۸	مجموعه	مربع	نمازخانه، خانقاه، مقابر، خان‌های خویه	پیش‌تاق - ایوان	مركز	همسطح	۲	۱	محور مرکزی	درون و بیرون	-	-	سلسله‌مراتب	نای	آجرکاری- کاشی‌کاری
ماتکریم انبشان	۱۲۱۴	منفرد	چلیپا	-	پیش‌تاق - ایوان	مركز	همسطح	۱	۱	محور مرکزی	-	-	گنبد مضروب	سلسله‌مراتب	نای	-
قاسم آشخانه	۱۲۵۰	منفرد	مستطیل	-	پیش‌تاق - ایوان	مركز	همسطح	۱	۱	محور مرکزی	اطراف ایوان	-	گنبد	سلسله‌مراتب	نای	-

نتیجه‌گیری

طریقتی است، چله‌خانه، خانقاه و یا مدرسه قرار دارد. فضاهای الحاقی در برخی موارد برحسب موقعیت والای فرد، مقابری هستند که برای کسب فیض ساخته شده‌اند. نقشه ابنیه چه در حالت منفرد و یا مجموعه‌ای از پنج حالت: دایره، مربع، چلیپا، هشت و دوازده ضلعی پیروی می‌کند که تسلط کامل مربع چهارتاقی در این میان، نمایانگر اثر مقابر پیش از اسلام و مقابر اولیه مانند گور امیراسماعیل است. مرزبندی میان درون و بیرون در کنار نحوه شکل‌گیری محور افقی نشانه اهمیت متوفی و یا دیدگاه پس از مرگ است. هر زمان که اهمیت بیشتر می‌شود، دسترسی به مزار با ایجاد حیاط مرکزی، فضاهای الحاقی، شکست در محور افقی، ایجاد پله، پیش‌تاق، ایوان و غیره افزایش می‌یابد. گاهی این اهمیت به‌وسیله یک محور عمودی ایجاد می‌شود؛ بنابراین،

در این تحقیق تلاش شد تا ویژگی‌های معماری و سازمان‌دهی فضایی ابنیه مورد مطالعه را از جمله در متغیرهایی مانند: تک‌بنا بودن و یا قرارگیری در مجموعه کاربری‌ها، هندسه بنا، نوع فضاهای الحاقی، روش مرزبندی بین درون بنا و محوطه اطراف آن، محل قرارگیری و تراز قبر، تعداد ورودی و نیز وجود یا عدم وجود چشم‌انداز از داخل بنا به بیرون، نوع انتظام هندسی و محورهای نمایردازی، محل گلدسته و یا منار، جبهه و نوع تزئینات، نحوه ایجاد محور عمودی و افقی و نیز شکل گنبد، مورد مقایسه تطبیقی قرار گیرد. در این قیاس دانسته شد که در حالت کلی، مقابر یا منفرد و یا در کنار ابنیه‌ای عمدتاً به‌شکل نمازخانه و زیارت‌خانه و در مواردی که متوفی دارای پیشینه دینی و یا

ساختمان بر روی هر مزار نیز از دیگر ویژگی‌های این دوران است. همچنین در دوره تیموری ساخت مقابر و نیز مجموعه مقابر مانند آن چه در مجموعه شاه‌زنده دیده می‌شود گسترش می‌یابد؛ انواع مختلف نقشه از نقشه‌های چهارتاقی تا هندسه‌های متنوع به کار برده می‌شود؛ تسلط حکومت و ثروتی که در این دوره در اختیار تیموریان است، به همراه انتقال تعداد متناهی از هنرمندان و صنعت‌گران، زمینه این ارتقاء هنری و فضایی را فراهم می‌آورد. تأکید بر ارتفاع در این دوران قابل اعتناء است؛ در ابنیه‌ای که گسترش و یا تعمیر می‌شوند مانند مقبره اصحاب، عدم وجود عنصر شکوهمند به وسیله ساخت دو ایوان در کنار مقابر ایجاد می‌شود. با توجه به ضعف حکومت مرکزی پس از تیموریان و ایجاد امارات و دولت‌های محلی تضعیف شده، روند ساخت مقابر کند می‌شود؛ با این حال همچنان در ابنیه‌ای که ساخته شده‌اند، می‌توان حضور تزیینات آجری را مشاهده نمود. معماری مقابر پس از این دوره، به طور عام ادامه معماری تیموری بوده و ابداعی در دوران بعد، جز در تزیینات دیده نشده و فضا سازی و هندسه نقشه همچنان تیموری است. گنبد ناری از قرن دهم به بعد، از لحاظ تعداد بر گنبد رک پیشی گرفته که خود نشان‌دهنده پیوستن زیبایی‌شناسی فرم به معماری فلات مرکزی است؛ همچنین افزایش ارتفاع تنها در گنبد اتفاق می‌افتد و سایر بخش‌های بنا در ارتفاع کمتری نسبت به نمونه‌های مشابه دوران پیشین ساخته می‌شوند.

منابع و مآخذ

- Abazov, R. (2008). *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*. New York: Palgrave Macmillan.
- Abbasova-Yusupova, M.A. (2021). Problemy vosstanovleniya istoricheskogo oblika arkhitektury ziaratgokhov Uzbekistana (Problems of restoring the historical appearance of the architecture of the zyaratjokhs of Uzbekistan). *Architecture and construction of Uzbekistan*, Tashkent, №2-3: pp.35-39
- Abdollahi, A., Jalaieian Ghane, N., Moodi, A., & Aeni, S. (2021). A morphological-historical

بلندمرتبه‌سازی بنا و یا تأکید بر محور عمودی، مانند گنبد‌های رک را می‌توان با این نکته دریافت. در مواردی قبر در ترازوی پایین‌تر از سطح زمین قرار می‌گیرد تا دسترسی به آن، مراحل بیشتری یافته و زائر سیرقرب طولانی‌تری را بپیماید. انتظام نما و میزان تزیینات، جبهه و نوع تزیینات نیز گواه به شأنیست فرد دارد. علی‌رغم افول آجرکاری و ظهور کاشی و گچبری، میزان تزیینات محیط را برای نمادپردازی و یا جنبه جمالی و جلالی متوفی مهیا می‌سازد. سازندگان به واسطه درکی که از جایگاه اجتماعی، سیاسی و دینی متوفی داشته‌اند؛ تلاش نمودند تا بیان کالبدی آن‌را در هندسه، سازمان‌دهی فضا و جنبه‌های جمالی و جلالی فرم نشان دهند. در تحلیلی کلی می‌توان سیر تحولات مقابر خراسان را بر اساس دوره تاریخی بررسی نمود: مقابر قرن چهارم بر مبنای چهارتاقی و به عبارتی، عنصر ساختمانی پیش از اسلام ساخته شده‌اند. در این مقابر پیچیدگی نقشه وجود ندارد و دسترسی به مزار به سرعت اتفاق می‌افتد. با این حال از نظر نوع تزیینات می‌توان انواع گره‌چینی‌ها را مشاهده نمود. مقابر قرن پنجم همچنان از لحاظ نقشه، ساده و بر پایه الگوی چهارتاقی ساخته شده‌اند، اما تزیینات نادیده گرفته می‌شود و به جای آن ارتفاع بنا افزایش یافته است. تغییر حکومت سامانی به غزنوی که به نوعی ساحت اندیشه از رواداری دینی دور می‌شود؛ اثر خود را در هنر و معماری نهاده و بیان قدرت در جلال بنا نشان داده شده و جنبه‌های هنری و آرایه‌های آجری کاهش می‌یابد. با تسلط سلجوقیان و تیموریان بر پهنه غربی ایران، عناصر زندگی عشیره‌ای در معماری بروز می‌یابد. رواج گنبد‌های رک و یا خیاره‌ای در این دوره بیانی از چادرها و یا پوشش این دوره است. با این حال تفاوت عمده دوران سلجوقی و تیموری در میزان پیچیدگی نقشه و سلسله‌مراتب دسترسی به مزار است؛ به میزانی که ساخت اندام‌های جانبی مانند: زیارت‌خانه، مسجد، دارالضیافه و غیره عمومیت می‌یابد. تجمیع مقابر در یک بنا به جایگزینی ایجاد

- Ebrahimi, E. (2019). A descriptive study of the architecture of Timurid era tombs. *Religious culture approach*, 2(6), 116-136. (in Persian with English abstract).
- Francis, D., Kellaher, L., & Neophytou, G. (2020). *The secret cemetery*. Routledge.
- Ghorbani, Sadeghi, Hashemi, Zarrajabad, Ha. (2014). Analysis of petroglyphs in the historical area of Greater Khorasan in South Khorasan province. *Research Journal of Greater Khorasan*, 5(21), 57-82. (in Persian with English abstract).
- Golombek, Lisa. (2011). The Turabeg Khanom Mausoleum in Kunya Urgench Problems of Attribution, in Muqarnas. *An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World*, Volume 28, 133-156.
- Halevi, L. (2011). *Muhammad's grave: death rites and the making of Islamic society*. Columbia University Press.
- Helenbrand, Robert (1994) *Mausoleums in Iranian Architecture: Islamic Period*, Mohammad Yusuf Kiani & Karamatollah Afsar, Volume 1, Tehran [in persian]
- Hattstein, M., Delius, P. (2007). *Islam: Art and Architecture*. Germany: H.F. Ullman.
- Ibbotson, Sophie, and Max Hoare. (2016). *Uzbekistan: The Bradt Travel Guide*. Chalfont St. Peter, Bucks, England Guilford, Connecticut: Bradt Travel Guides, Globe Pequot Press.
- Ismailov, T. (2022). "THE LIGHT FROM THE SHOVOT OR ABOUT THE SHRINE OF HIS HOLINESS" YUSUF KHAMADONI". *Models and methods in modern science*, 1(17), 12-15.
- Jalali, M, Nistani, J. (2014). Investigating the background, shape and function of the four-story architecture in Great Khorasan (from the beginning of the Sassanid period to the end of the 4th century AH). *Research Journal of Greater Khorasan*, 6(18), 33-45. (in Persian with English abstract).
- Khan, HA. (2016). *Constructing Islam on the Indus: The Material History of the Suhrawardi Sufi Order, 1200-1500 AD*. Delhi, India: Cambridge University Press.
- Koohestani, H., & Zarie, A. (2018). The Functioning and Architecture of the Haroonia Toos Building. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 15(64), 71-80. (in Persian with English abstract).
- Mahmoudi Nasab, Ali Asghar, Mousavi Haji, Sidersol, and Taqvi, Abed. (2022). Introduction and Analysis of the Architecture study on the initial core of the Razavi Holy Shrine Complex (With a focus on narrative documents and in comparison with the architectural design of the Sassanid and Early Islamic Palaces). *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 17(93), 5-22. (in Persian with English abstract).
- Abdrasilova, G. S., Murzagaliyeva, E. T., & Kuc, S. (2021). Mausoleum of Khoja Akhmed Yassawi as the element of regional identity formation in modern architecture of Kazakhstan. *Periodicals of Engineering and Natural Sciences*, 9(1), 127-138.
- Adineh, A., & Vali Big, N. (2023). Comparative Study of Ribat Sharaf Decorations, Ribat Mahi and Tomb of Arsalan Jazeb and Minaret of Ayaz. in the Physical Range. *Khorasan's Art*, 1(4), 43-64. (in Persian with English abstract).
- Askarizad, R, He, J & Ardejani, R. (2022). Semiology of Art and Mysticism in Persian Architecture According to Rumi's Mystical Opinions (Case Study: Sheikh Lotf-Allah Mosque, Iran). *Religions*. 13. 1059. 10.3390/rel13111059.
- Ashkan, M Ahmad, Y. (2012), Significance of Conical and Polyhedral Domes in Persia and Surrounding Areas: Morphology, Typologies, and Geometric Characteristics. *Nexus Network Journal* Vol 14, 2.
- Ballae Haris, H, parvaz, O. (2015). Investigating the tomb attributed to Khwaja Najmuddin Kobari in Joyn. *Athar*, 38(76), 19-36. [in persian]
- Baitenov, E., Tuyakayeva, A., & Abdrasilova, G. (2019). Medieval mausoleums of Kazakhstan: Genesis, architectural features, major centres. *Frontiers of Architectural Research*, 8(1), 80-93.
- Beebeejaun, Y., McClymont, K., Maddrell, A., Mathijssen, B., & McNally, D. (2021). Death in the peripheries: planning for minority ethnic groups beyond "the City". *Journal of Planning Education and Research*, 0739456X211043275.
- Brandenburg, D. (1972). Samarkand: Studien zur Islamischen Baukunst in Uzbekistan (Zentralasien). Berlin: Bruno Hessling Verlag, 76-78.
- Bulatova, V. A. & Man'kovskaya, L.Yu. (1983). Pamyatniki zodchestva XVI-XIX vv (Monuments of architecture of Tashkent of the 16th -19th centuries). (pp.106-109). Tashkent.
- Chuvin, P Degeorge G (2001). *Samarkand, Bukhara, Khiva*. Italy: Flammarion.

- Main Facade in Turkestan. *Heritage*, 6(2), 1344-1377.
- Sargolzaei, N. Taheri, A. (2017), Architecture and Decorations of Khawaja Rabi Tomb, *Second Khorasan National Conference on the Flourishing of Iranian Islamic Art and Architecture*, Mashhad [in persian]
- Shirvani, S. (2018). Making Histories of "Sacred" Mausoleums: Architectural Representation of Changing Islamic Ideologies. *Traditional Dwellings & Settlements Review*, 29. (۲)
- Simeon, P. (2021). Islamic Inscriptions in Ferghana and Zhetysu: Arabic-written monuments of the 11th–17th centuries from Kyrgyzstan (Russian), by Vladimir Nastich. *Journal of Islamic Archaeology*, 8(1), 135-137.
- Smith, B. (2021). Making space: the natural-cultural, cognitive and social niches of human activity. *Cognitive Processing*, 22 (Suppl 1), 77-87.
- Soustiel, J. (2013). *Tombs of paradise: The Shah-e Zende in Samarkand and architectural ceramics of Central Asia*. Editions d'Art Monelle.
- Tucker, J. (2015). *The Silk Road: Central Asia, Afghanistan and Iran: a Travel Companion*. London: I.B. Tauris.
- UNESCO World Heritage Centre <https://whc.unesco.org/en/list/1103/> Retrieved 2009-03-24
- Vasigh, B. (2020). Expression of Applying the Spiritual Sense of Place Instead of the Concept of Sense of Place (Case Study: Shrine of Imam Ridā (as)). *Journal of Razavi Culture*, 8(30), 223-245. (in Persian with English abstract).
- Vasigh, B, Molavi Moghadam, F. (2023). Explanation of climate sustainability indicators in historical schools. *Research Journal of Greater Khorasan*. (in Persian with English abstract).
- of the Tomb of Sultan Ibrahim Reza in Darmian City and Reading the Relics of its Historical Writings. *Archaeological Studies (Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran)*, 13(4 (28)), 189-213. (in Persian with English abstract).
- Mamedov M, Muradov R, (2001), *Gurganj, Architectural and Historical guide, il Punto edizioni, Padova, Italia, (Russian version published in 2000*
- Mehrafarin, R, Sarmi Naini, D, Shahraki Farkhandeh, M. (2011). the tombs and graves of Khwaja Mountain in Sistan. *Research Journal of Greater Khorasan*, 3(9), [in persian]
- Mirhakimova, F, & Aliyeva, N. (2020). *Architecture of the Ismaili Samanid PERIOD. Интернаука, (18-3), 12-14.*
- Moradi, A., Musavi haji, S. R., & Omrani, B. (2016). Recognizing the Architectural Form of "Ghazan's Tomb" in "Abvab-Albar" collection of "Ghazaniyeh" and its Role in Iranian Urbanization Development. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 13(42), 33-44. (in Persian with English abstract).
- Mousavi Haji, S, Khodadoost, J, Pourali Yari, Sh. (2011). Sufi tomb building style in East Khorasan: Bakhrez, Torbat Jam, Taibad and Herat *Research Journal of Greater Khorasan*, 3(9), [in persian]
- Mustafayev, Sh, etal. (2013). *The Artistic Culture of Central Asia and Azerbaijan in the 9th-15th Centuries. Volume IV: Architecture*. Samarkand: International Institute for Central Asian Studies.
- Organization of cultural heritage, tourism and handicrafts. (2010). Radkan tomb tower.
- Piliavsky V.I, (1974), *Kunya Urgench, Leningrad*
- Pugachenkova G. A. (1963), 'Ishrat-Khāneh and Ak-Saray, Two Timurid Mausoleums in Samarkand *Ars Orientalis, Vol. 5 pp. 177-189 (21 pages)* <https://www.jstor.org/stable/4629188>.
- Salehi Kakhki, A. (2010). Identification and description of the tombstone of Khwaja Aladdin Ali Sanei Bakhrezi. *Historical Researches (Isfahan Faculty of Literature and Human Sciences Magazine)*, 47(4 (12)), 87-96. (in Persian with English abstract).
- Samoilov, K, Kuspangaliyev, B, Sadvokasova, G, & Akhmedova, A. (2023). The Version of the Composition of the Mausoleum-Khanaka Khoja Ahmed Yassawi

